

Orhan Demirtaş (Ankara)

Waldorf Pedagojisi ve Yabancı Dil Eğitime Genel Bakış

Her toplum, genel kültür seviyesi yüksek, topluma yararlı, üretken, sosyal, çalışkan, güçlü ve ahlaklı bireyler yetiştirmeyi hedefler. Bu hedeflerin gerçekleşmesinde her toplumun eğitim ve öğretim sistemi önemli rol oynar. XX. yy'da gelişmiş olarak nitelendirilen ülkelerin eğitim ve öğretim sistemlerinde benzer temel ilkelerin, varolduğu gözlenmektedir. Bunlardan birisi de öğrencilerin başarısının ölçülmesi ve değerlendirilmesidir. Serbest ekonomi piyasasının hakim olduğu gelişmiş toplumlarda okulda başlayan başarılı- başarısız şeklindeki değerlendirmeler, öğrencinin okul sonrası yaşamında da etkili olmaktadır. Bu durum çok çalışkan ve az çalışkan, kazanan ve kaybeden nitelendirmeleri düzeyinde kalmayıp, insanları farklı sosyal statü, sınıf ve yaşam biçimlerine ayıran bir yarış haline gelmektedir. Böyle bir yarışın ruhsal ve bedensel gelişim içerisinde olan çocuğun eğitim ve öğretimine etkileri bir tartışma konusudur. Bireylerin gelecek rekabeti için daha çocukluk döneminde girdikleri bu yarış, ileri dönemlerdeki davranışları, psikolojileri, dünya görüşleri ve yaşam beklentilerindeki gelişim ve değişimlerini etkilemektedir.

Ezberciliği ortadan kaldıran, yaşayarak öğrenmeyi sağlayan bir eğitim ve öğretim sistemi olan Waldorf Pedagojisi ise "çocuğun ruhsal ve bedensel gelişimini, içinde bulunduğu aktüel dünya ile uyumlu olup gelecek için hazırlanmasını hedefler" (Richter 1996, S. 1524). "Öğrenci seviye ayrımı yapılmaması, yazılı sınav ve not ile ölçmenin, sınıfta kalma veya geçmenin olmadığı" (Barz 1990. Bkz. Schröder 1992, S.374), "ünitelerin sadece bir araç teşkil ettiği ve çocuğun gelişimine katkı sağladığı oranda önem taşıdığı" (bkz. Richter 1996, S.1521), Waldorf Pedagojisi'nde amaç öğrenciyi ezberlemeye değil, kavrama, yorumlama ve üretkenliği oluşturma yolunda eğitmektir.

Orhan Demirtaş

Waldorf Pedagojisi, klasik eğitim ve öğretim anlayışından farklı hedefler sunmaktadır. Öğrenci, okulu bir zorunluluk olarak görmemekte, okula sevecek gitmektedir. Geçer not almak, sınıfı veya dersi nasıl olursa olsun geçmek hedefleri arasında değildir; klasik eğitim sistemi içerisinde karşılaşılan sınav korkusu, başarılı olma stresi vs. gibi durumlar ortadan kalkmaktadır.

Waldorf Pedagojisi, insan gelişimini temel almaktadır. Kurucusu Rudolf Steiner insan bedeninin, ruhunun ve benliğinin bir bütün olarak algılandığı ve gelişim süreçlerine göre bir eğitim ve öğretim programı geliştirmiştir (bkz. Richter 1996, S.1519).

İsmi Almanya'nın Stuttgart şehrinde bulunan Waldorf-Astoria sigara fabrikasından almıştır. 1919 yılında bu fabrikaların sahibi olan Emil Molt, Waldorf Pedagojisi'nin kurucusu olan Rudolf Steiner'den (1861-1925) bir zanaat okulunun "Werkschule" açılması için gerekli bir pedagoji eğitim ve öğretim programı geliştirmesini istemiştir. Rudolf Steiner 1907 yılında yazdığı "Ruhbilimi Işığında Çocuğun Eğitimi" adlı ilk makalesinde, eğitimde "Antroposophie"ye dayalı olarak köklü reformlar sağlanabileceğini dile getirmiştir. 1919 yılında da, Emil Molt'un çağrısı üzerine, ilk Waldorf Okulu ve öğretmenler kurulunu kurarak, kendi eğitim programı ile ilgili 70'ten fazla konferans vermiştir. Ayrıca 1925 yılına kadar toplumun her kesiminden çocuklara açık olan ilk Waldorf Okulunu yürütmüştür. Bu yeni akım, kısa zamanda yurtdışında da yaygınlaşmıştır. Ancak 1938 yılında Almanya'da bulunan sekiz okul, Nazi rejiminden dolayı programına ara vermek zorunda kalmıştır. 1945 yılından sonra bu okulların faaliyetleri devam etmiş ve 1950 yılında artan öğrenci talebine karşın yeterince kalifiye öğretmen olmadığı için yaygınlaşmaları durmuş, özellikle 70'li yıllarda bütün dünyada hızlı bir yayılma göstererek, 1993'te okul sayısı 600'ü aşmıştır. Günümüzde bu düşünceyle eğitim yapan okulların sayısı gittikçe artmaktadır. (bkz. Richter 1996, S.1517-1518)

Steiner'in kurduğu Waldorf Pedagojisi'ne yön veren, "insanın varolan sosyal düzen için bilmesi gerekenler düşüncesi değil, insanda var olan nedir ve onda neyi

Waldorf Pedagojisi ve Yabancı Dil Eğitimine Genel Bakış
geliştirebiliriz" sorusudur. Ancak o zaman, gelişen kuşaktan mevcut sosyal düzene yeni potansiyel güç katılmaktadır. (Steiner, G.A.24, S.37. bkz. Kiersch 1992, S.30)

Waldorf Okulları; disiplin, itaat, kabullenme gibi özellikleriyle kalıplara sıkıştırılmış insan yetiştirmek yerine düşünme yetisi, özgür düşünce gibi kişilik değerlerinin oluşturulmasına yönelik eğitim ve öğretim sunmak çabasıdadır; başka bir deyişle çocuğun/ bireyin yaşam ırmağında bir ağaç kütüğüne sarılıp sürüklenmesi yerine ona yüzme öğretmek amaçlanmaktadır.

Wyneken, Waldorf Pedagojisi'nin bilimsel bakış açısını ve insan yapısını araştıran yaklaşımını, (insanın varoluş mekanizması)

1. Mekân Organizması: İnsanın fiziki yapısıyla ilgili olup, insan anatomisini ve ortopedisini inceler;
2. Zaman Organizması: İnsanın vücudunda oluşan tüm biyolojik durumları inceler;
3. Ruh Organizması: Psikoloji dalını içerir;
4. Benlik araştırması: Kişilik gelişiminin araştırılmasıdır", sözleriyle özetler (bkz. Wyneken 1992, S.173-177).

Waldorf Pedagojisi, insanın vücut, ruh ve benliğinin bir bütün olarak gelişimini 7'li periyodik doğumlar göz önünde bulundurularak geliştirilmiştir.

Waldorf Pedagojisi'ndeki yedili periyodik doğumlar:

1. Doğum: 0 yaş. Mekan organizması dünyaya gelmektedir. => Zaman bilincin gelişim devresi başlar
2. Doğum: 7 yaş. Zaman bilinci - hafızası doğmaktadır. => olgunlaşma sürecine girer ve ruh organizması gelişimi başlar
3. Doğum: 14 yaş. Ruh organizması doğmaktadır. => olgunlaşma sürecine girer ve benlik gelişimi başlar
4. Doğum: 21 yaş. Benlik doğmaktadır. => yetişkin insan yaşı

İlk yedi yıl:

Bu devrede çocuk sadece bir "Dış-Mekân hafızasına" (Ortsgedächtnis) sahiptir. Geçmiş zamanını beyinde bilinçli olarak çağrıştırıramamaktadır. Birinci devrenin sonlarına doğru "zaman bilinci" (Zeitgedächtnis) doğmaktadır. Zaman bilincine kadar olan süre çocuğun bilinçsiz fiziki taklit dönemidir. Bu dönemde insan bir daha yaşayamayacağı taklit yeteneğine sahip olmaktadır. Bu devrede, çocuğa verilmek istenen tüm öğrenme ve gelişimle ilgili herşey - ahlaki boyut dahil -, onun yaşam ortamına getirilmelidir. Çocuk onu görmeli, hissetmeli, soyut ve somut olarak yaşmalıdır.

İlk 4-5 sene içerisinde beyin yapılanma seviyeleri (strüktür) oluşur:

1. strüktür seviyesi: Duyu organlarıyla algılanan dünya,
2. strüktür seviyesi: Dil ile algılanan dünya.
3. strüktür seviyesi: Çocuğun beyinde yaşama bağlı olarak bir görüntü oluşması.
Buna birkaç strüktür seviyesi daha eklenerek, hepsi kompleks bir şekilde birbirine bağlanır.

Bu dönemde anadilini yani bu strüktürleri tam oluşturamayan çocukta, ergenlik dönemi sonrasında konuşma bariyerleri (Sprachbarrieren) görülür. Bu durum düşünme bariyerleri oluştuğunu gösterir (bkz. Wyneken 1992, S. 182- 183). Aslında dil kendiliğinden oluşmaktadır ve o yaşlarda çocuk konuştuğunun bilincinde değildir. Çevresindeki olayları (örneğin; aile bireylerinin ruh hali) algılayan çocuk, bunları dil davranış biçimine yansıtır. Çok dilli bir ortamda yetişen çocuk, zorluk çekmeden, dilleri yaşayarak ve algılayarak öğrenir; farkında olmadan duruma göre bir dilden diğer bir dile en ayrıntılı jest ve mimikleriyle rahatlıkla geçebilir, o dilin davranış biçimini gösterebilir (bkz. Kiersch 1992, S.35). Dil, insanın hem kişiliğine hem

Waldorf Pedagojisi ve Yabancı Dil Eğitimine Genel Bakış

ruhuna hem de bedenine yansımaktadır. Waldorf okullarında da yabancı dil öğrenimi sırasında dil ve beden davranışlarının tamamlayıcı özelliğine dikkat çekilir (örneğin; "Ist doch egal"- "Aman boş ver ya" kalıbında olduğu gibi). İki dil arasında değişen mimik ve farklı el hareketi dil ile bütünleşmeli ve doğru davranış biçimi ortaya çıkmalıdır. Bu yüzden Waldorf okullarında özellikle yabancı dil öğretiminde hareketler ve dil uyumlu olmaktadır. Öğretmenler ve öğrenciler birer tiyatro oyuncusu gibi, amaç dili davranış biçimi ile birlikte öğretir ve öğrenirler.

Steiner, dil ve beden davranışlarındaki gelişimin bir paralellik içerisinde olduğunu ve çocuğun bedeninin ahenkli davranışlarla geliştirilmesiyle, dilinin de ahenkli ve güzel kullanılmasının da geliştirilebileceğini savunmaktadır. Bu nedenle Waldorf okullarında Steiner tarafından geliştirilmiş "Eurhythmie" yani hareket sanatı dersinde seslerin vücut hareketlerine dönüşümü işlenmektedir.

İkinci yedi yıl:

Geçmişte kalan bir olayı anımsayan, düşünce olarak çağrıştırabilen çocukta zaman bilincinin doğması, onun okul çağına geldiğini gösterir (bkz. Wyneken 1992, S. 181).

7-10 Yaş "Rubikon" dönemine kadar:

Genelde 10 yaş sınırına kadar ilk yedi yılın etkileri devam etmektedir. Bu yaşa kadar çocuk yabancı dil öğrenimini şaşırıcı şekilde aksansız geliştirebilmektedir (bkz. Lenneberg 1977, S.217). Bu nedenle Waldorf okullarında, çocuğun taklit yeteneğine de dayanarak, yabancı dil öğretimi 1. sınıfta iki dil ile başlatılmaktadır. Dühnfort'a göre yabancı dilin, anadil öğreniminin seviyesinin altında bulunması gerekmemektedir. Anadil dersinin konuları ve düzeyi örnek alınabilmektedir (bkz. Dühnfort 1980). Yabancı dilde öncelikle öğretmenlerin canlı, yoğun mimik ve jestlerle süslü anlatım ve hareketleriyle tanışan çocukların taklit yeteneğinden fayda-

Orhan Demirtaş

lanılarak duyma ve konuşma becerileri geliştirilir. Sözcükleri ve anlamları, anadilde karşılığı verilmeden ve çocuğun farkında olmadan bilinç altına yerleştirilmekte ve onlara dil hissi kazandırılmaktadır. Çocukların yaşlarına uygun basit şiirler tercih edilmekte ve öğrenme aşamasında çocuklara özgürce hareket, dans etmek ve işlenen konunun dramatize edilerek oynanmasına olanak verilmektedir. Çocukta dikkatle dinleme ve harekete geçme, gerilim ve rahatlama, beklenti ve haz, ciddiyet ve neşe ritmik bir değişim içerisinde görülmektedir. Öğrencinin yaşına ve psikolojisine uygun hareket edilmektedir. Bunlarla birlikte okulda öğrencinin rahat edebileceği sıcak bir mekan ve alışkanlık haline dönüşebileceği kalıcı bir ders yöntemi uygulanmalıdır. Böylece öğrencinin kendini güvende hissetmesi ve derse karşı yüksek motivasyon içerisinde olması sağlanmaktadır. Özellikle yabancı dil öğretiminde eleştiri en az düzeyde tutulmalı ve dersin canlılığını kaybetmemesi için ayrıntılı açıklamalardan kaçınılmalıdır (bkz. Kiersch 1992, S. 65-68). İlk üç yılın sonunda; dil bilinci kazandırılmakta, en önemli ses tonları ve yabancı dilin ses ahengi kavratılmakta; yaşına uygun hikâyeleri anlayabilmeleri; küçük bir oyunda rol alabilmeleri sağlanmaktadır. Çevre, aile ve okul ile ilgili konuşmalara katılabilmekte, şiir, şarkı ve değişik oyunları öğrenmeleri teşvik edilmekte, geniş sayılabilecek bir sözcük dağarcığı kazandırılmaktadır (bkz. Jaffke 1984, S. 85).

Kiersch'e göre başarılı yabancı dil öğreniminde zeka, konsantrasyon ve çalışkanlıktan ziyade etkin rol oynayan özellikler:

*zorlukların-problemlerin üstüne gitme ve çözüme isteği,

*hata yapabilme riskine girebilme cesareti,

*dil kullanımında kendine güvenmek,

*dillerdeki çok anlamlılığı kaldırabilmektir (farklı dillerin farklı ruhunu kaldırabilme) (bkz. Kiersch, S.68). Zaten başarılı olmak istenilen, öğrencinin yabancı dil ruhunu kavrayabilmesi ve hissetmesidir; Steiner'e göre dildeki gerçeğe ulaşmanın yolu budur (Steiner, G.A.294, S.24, bkz. Kiersch 1992, S.23).

Waldorf Pedagojisi ve Yabancı Dil Eğitimine Genel Bakış

Rubikon döneminde çocukta bir bilinç değişimi meydana gelmekte, böylece düşünce tarzı ve dile karşı tutum değişmektedir. Steiner' in talebi; bu durumdan önce çocuğa (asıl dilbilgisi dersine geçmeden) gramer hissi kazandırılmalı. Ancak 10-12 yaş arasındaki devrede dilde bir düzenin olduğu anlatılabilmekte ve dil öğreniminde dilbilgisi ile devam edilebilmektedir. Bu devrede dilin retorik hissi üzerinde durulmalı. Aynı zamanda 9-12 yaşın sözcük öğrenmeye en elverişli dönem olduğu da vurgulanmaktadır.

12-14 yaş (ergenliğe kadar olan) devresi, çocuğun kendi mantığını kullanmaya başladığı dönemdir ve gençlik döneminin habercisidir. Bilinç belirginleşir ve dilin gücü anlatılabilir. Böylece bağımsızlaşma devresi tamamlanmış olmaktadır.

7-10 yaş şekilcilik (Gestalten) gramer hissi => düzen hissi

10-12 yaş betimleme (Beschreiben) retorik hissi => dilin güzelliği

12-14 yaş açıklama (Erklären) diyalektik hissi => dilin gücü

(bkz. Kiersch 1992, S.45-46)

Üçüncü yedi yıl:

14-16 yaş arası ergenlik döneminin başlamasıyla, çocuktaki ruh organizması doğmaktadır ve olgunlaşma sürecine girmektedir. Çocuk, öğretmenine, annesi ve babasına olan ruh bağıını çözmektedir; bu süreç, ruhun kapandığı dönemdir. Çocuk, ruhun kapanmasıyla bağımsızlığına yani benlik gücüne doğru ilk adımı atmaktadır. Bir yanda eleştiri ve karar gücü (Kritik und Urteilskraft), diğerinde inanç gücü (Glaubenskraft) gelişmektedir (bkz. Wyneken 1992, S.179). Ruh organizması, bu iki kutup arasındaki gerilimde, yaşamı anlamaya çalışır ve gittikçe bireyselleşir, acı-tatlı, sevgi-nefret, aşka inanma gücü ve hayalkırıklıklarındaki ilk deneyimler yaşayarak özgürleşir. Steiner'e göre eğitmenin üzerine düşen görev, öğrencinin sübjektiflikten kurtulup, objektifliği bulmasını sağlamak ve yol göstermektir (bkz. Kiersch 1992, S.45-47). Uyanan eleştiri ve karar gücünün gelişmesine izin verilmeli ve derste çocuktaki eleştiri ve inanç gücünü dizginlemeden öğrencinin görüşü istenmelidir. 16-18 yaş arası (10. sınıf civarı); birey ve tüm sınıf olarak mantığın yönlendirdiği bir döneme girilir. Bu dönemde ilk defa bağımsız ve özgür düşünme görülmektedir. Olgun bir gençlik oluşmaktadır.

Dördüncü yedi yıl:

18-20 yaş (12.sınıf civarı) benlik gücünün gelişmeye başladığı dönemdir. 21.yaş civarında olgunlaşır ve insanın gerçek anlamda bilinci oluşur ve yaşantısını kendisi sürdürür (bkz. Wyneken 1992, S.185). Steiner' e göre bu yaşlarda bireyin beden ruh ve benliği bütünleşir.

Waldorf Okullarında 12 yıllık eğitimden sonra öğrenci isterse bir yıl hazırlık okuyarak, ardından "Abitur"- Lise Olgunluk Sınavını- yapıp, üniversitelere başvurmaya hak kazanmaktadır.

Sonuç:

Birçok ülkenin eğitim ve öğretim sistemini üç temel ilke belirler: Korku, terbiye ve sevgi (Steiner 1980, S. 203). Waldorf Eğitim Sistemi'nde ilk yedi yılda bedensel, ikinci yedi yılda ruhsal, üçüncü yedi yılda kişilik gelişimi söz konusudur. Çocuk, taklit ile eğitildiğinden terbiye yoktur; öğretmenin davranışlarını taklit ettiğinden ve hatta bu yönde teşvik edildiğinden korku yoktur. Waldorf eğitimin temelinde sevgi ve sevgiyle yaklaşım söz konusudur.

Waldorf Pedagojisi, bireysel olan öğrenme sürecine müdahale edilmemesi, sağlıklı bir gelişim için bireyin beden, ruh ve benliğinin gelişiminin gözönünde bulundurularak eğitim ve öğretimin doğru zamanda doğru yöntemlerle verilmesi gerektiğini savunur. Bireyin doğal öğrenme sürecine müdahale, bilgilerin erken yüklenmesi, yoğun müfredatların uygulanması, Waldorf Pedagojisi'ndeki niteliklemeyle "erken doğum" ya da zamanından geç bir sürede öğretim "gecikmiş doğum", öğrencinin gelişimine zarar verir. Zamanından önce verilen ve öğrencinin anlama, kavramada zorlanacağı bilgilerin, öğrenciden tekrar ve aynı şekilde istenmesi, öğrenciyi ezber ve kopya çekmeye yönlendirir; çünkü bilgi kavranılmadığı için sistemli olarak geri çağırılmamaktadır; bilgi kazanılmamıştır. Bu durum sadece bilgilerin kazanılmaması ile kalmamakta; öğrencinin derse karşı tutumunu etkilemekte, isteksizlik yaratmaktadır. Ezberleyen, düşünmeyen, doğal olarak yorum gücü zayıf, üretmeyen bireylerin yetişmesine zemin hazırlamaktadır. Ezberciliği reddeden, yaşayarak öğrenmeye dayalı Waldorf okullarında ise öncelikle öğretmenin, çocuğun gelişim prensiplerini, yani beden, ruh, benlik ilişkisini kavrayıp içinde yaşatabilmesine önem verilir. Öğretmen, müfredata uygun ders işlemek yüzünden zorlanmamalıdır. Waldorf okullarında müfredat sadece ana hatlarla çizilmiştir. Ayrıntı konuları öğretmen, sınıf ve gündeme göre kendisi belirler, derste somut ve canlı olarak işler. Öğrencilere konular arasında bağlantı kurdurularak bilgilerin beyinde tek bir yapılandırma düzeyi kalmaması, ikinci ve üçüncü seviyelerde oluşturulması ile konuların birbirine bağlantılı ve kalıcı olması sağlanır. Bu eğitim

Orhan Demirtaş

modeli sürekli değişim ve yenilenmeyi talep ederek çağa ayak uydurur. Bu durumda eğitiminin vazgeçilmez bireyi öğretmenin işlevi ve yaratıcılığı önem kazanmaktadır. Çünkü öğrenciyi yetiştiren müfredat değil, çocuğun gelişim dönemine uygun konuları bulan, Waldorf Pedagojisi'ni içinde yaşatabilen, öğrenmek ve öğretmenin bütün teşkil ettiğinin bilincinde olan öğretmendir. Öğretmen sadece bilgi aktarma görevini üstlenmemelidir, öğrenciyi yönlendirmelidir. Öğretmen merkezli dersler yerine tekli, çiftli ve grup çalışmalarını yapılarak öğrencilerin derse katılımını artırılmalı, öğrenciler arasında konuşma, tartışma olanakları gösterilmelidir. Öğrenciler arasında seviye ayrımının yapılmadığı, öğretmenlerin farklı gelişim süreçleri yaşayan öğrencilere karşı sabırlı ve saygılı olduğu bu eğitim sistemi öğrencinin sağlıklı bir benlik ve ruhsal gelişim için gerekli özgüven kazanmasına ve düşüncelerini serbestçe dile getirmesine olanak verir. İşlenen konuların gerçek hayat ile bağlantılı olmasına özen gösterilir ve öğrencinin bu yönde beceriler kazanmasına olanak verilerek, "bireyin kendisine, topluma faydalı, ahlaklı, çevresiyle uyumlu, okul sonrası gerçek hayatta da başarılı, yaratıcı, üretken ve barıştan yana dünya insanı olmasını hedefler" (bkz. Richter 1996, S. 1522).

Kaynakça

- Barz, H.: Der Waldorfkindergarten, Weinheim 1990.
- Bohmsack, F. U. Kranich, E. M. (Hrsg.): Erziehungswissenschaft und Waldorfpädagogik, Weinheim, Basel 1990.
- Dühnfort, E.: Der Sprachbau als Kunstwerk. Grammatik im Rahmen der Waldorfpädagogik, Stuttgart 1980.
- Jaffke, Christoph: Der Fremdsprachenunterricht der Primarstufe der Freien Waldorfschulen als Bestandteil einer ganzheitlichen Erziehung 1984.
- Kiersch, Johannes: Fremdsprachen in der Waldorfschule: Rudolf Steiners Konzept eines ganzheitlichen Fremdsprachen- Unterrichts. Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart 1992.
- Lenneberg, E.H.: Biologische Grundlagen der Sprache. Frankfurt 1977.
- Richter, Tobias: Waldorfpädagogik, in: Helmwart Hierdeis und Theo Hug (Hrsg.): Bd.4. Pädagogikunterricht- Wirtschaftspädagogik, Hohengehren 1996, S.1517-1526.
- Schröder, Hartwig: Grundwortschatz Erziehungswissenschaft: Ein Wörterbuch der Fachbegriffe von Abbilddidaktik bis Zielorientierung, Ehrenwirth 1992.
- Steiner, Rudolf: Die Pädagogische Grundlage und Zielsetzung der Waldorfschule. Dornach (Steiner) 1980.
- Steiner, Rudolf GA 301: Die Erneuerung der pädagogisch-didaktischen Kunst durch Geisteswissenschaft. 3. Aufl. Dornach 1977.
- Steiner, Rudolf GA 294: Erziehungskunst. Methodisch- Didaktisches, 5. Aufl., Dornach 1974.
- Steiner, Rudolf GA24: Aufsätze über die Dreigliederung des sozialen Organismus und zur Zeitlage 1915-1921. Dornach 1961.
- Wyneken, H.-G.: Die Entwicklung des Kindes und ihre Berücksichtigung in der Waldorfpädagogik, in: Achim Hellmich und Peter Teigler (Hrsg.): Montessori-

Orhan Demirtaş
, Freinet-, Waldorfpädagogik. Konzeption und aktuelle Praxis, Weinheim und
Basel 1992, S.173-187.